

EDITOR ROBERT ALDRICH

NOVODOBÉ RÍŠE

ROZMACH A ÚPADOK
KOLONIÁLNÝCH IMPÉRIÍ

NOVODOBÉ
RÍŠE

NOVODOBÉ RÍŠE

Rozmach a úpadok
koloniálních impérií

Zostavil Robert Aldrich

sloart

ROBERT ALDRICH je profesorom európskych dejín na Sydneyskej univerzite, kde sa venuje rozličným aspektom novodobých európskych a koloniálnych dejín. Je autorom a editorom viacerých kníh o kolonializme, napríklad *Banished Potentates: Dethroning and Exiling Indigenous Monarchs under British and French Colonial Rule, 1815 – 1855* (Vypovedaní vladári: Detronizácia a vyhostovanie domorodých panovníkov za britskej a francúzskej koloniálnej nadvlády, 1815 – 1955) a spolueditorom zborníka *Crowns and Colonies: European Monarchies and Overseas Empires* (Koruny a kolónie: Európske monarchie a zámorské ríše). Okrem toho je zostavovateľom publikácie *Gay Life and Culture: A World History* (Život a kultúra gayov: Globálne dejiny) a autorom kníh *Gay Life Stories* (Životné príbehy gayov).

The Age of Empires © 2007 and 2020 Thames & Hudson Ltd, London
Slovak edition © 2021 Vydavateľstvo SLOVART, spol. s r. o., Bratislava
Translation © 2021 Peter Fridner

Prvé slovenské vydanie
Z anglického originálu *The Age of Empires*
vydaného v roku 2020 vydavateľstvom Thames & Hudson Ltd, Londýn,
preložil Peter Fridner.

Mapy Isambard Thomas
Obálka Oleg Kolomijec
Zodpovedný redaktor Andrej Šútovec
Korektorka Jana Rovenská
Zalomenie Alias Press, s. r. o., Bratislava
Tlač FINIDR, s. r. o., Český Těšín

Všetky práva vyhradené. Žiadna časť tejto knihy nesmie byť reprodukováná ani šírená v akejkoľvek forme alebo akýmkoľvek prostriedkami, či už elektronickými, alebo mechanickými, vo forme fotokópií či nahrávok, respektíve prostredníctvom súčasného alebo budúceho informačného systému a podobne bez predchádzajúceho písomného súhlasu vydavateľa.

Cena uvedená na obálke knihy je nezáväzným odporúčením pre konečných predajcov.

ISBN 978-80-556-4686-2
10 9 8 7 6 5 4 3 2 1
www.slovart.sk

Obsah

- 7 Úvod
Súhrnná úvaha o ríšach
ROBERT ALDRICH
- 30 Osmanská ríša
Húževnatá pospolitosť
NICHOLAS DOUMANIS
- 49 Španielsko
Rodokmeň moderného kolonializmu
JOSEP FRADERA
- 71 Portugalsko
Budovanie impéria v Starom aj Novom svete
JILL DIASOVÁ
- 99 Holandsko
Malá krajina s imperiálnymi ambíciami
ESTHER CAPTAINOVÁ A GUNO JONES
- 119 Škandinávia
Outsider vo svete európskeho imperializmu
KNUD J. V. JESPERSEN
- 135 Veľká Británia
Vládkyňa vln
KIRSTEN MCKENZIEOVÁ
- 158 Francúzsko
Ríša a Matka-vlast'
JACQUES FRÉMEAUX

181	Rusko
	Dve impériá
	GRAEME GILL
199	Rakúsko-Uhorsko
	Utváranie strednej Európy
	WALTER SAUER
222	Belgicko
	Ríša jedinej kolónie
	JEAN-LUC VELLUT
244	Nemecko
	Oneskorenec
	JOACHIM ZELLER
260	Taliansko
	Posledná ríša
	IRMA TADDIAOVÁ
279	Spojené štáty
	Impérium ako spôsob života?
	FRANK SCHUMACHER
309	Poznámky a použitá literatúra
344	Zdroje ilustrácií
346	Autori príspevkov
348	Register

Úvod

Súhrnná úvaha o ríšach

Americkí školáci dlhé roky odriekali mnemotechnickú pomôcku na oslavu a lepšie zapamätanie dátumu „objavenia“ Nového sveta: *In fourteen hundred and ninety-two Columbus sailed the ocean blue* (V roku tisíc štyristo deväťdesiatom druhom Kolumbus sa preplavil oceánom). Ich britskí rovesníci zase oslavovali Deň impéria a francúzski žiaci memorovali názvy francúzskych enkláv v Indii: Chandernagor, Mahé, Karikal, Pondichéry, Yanaon. V Španielsku sa uctievala pamiatka hrdinských conquistadorov a pestovali vzťahy s juhoamerickými republikami považovanými za súčasť veľkej rodiny hispánskych národov. Camõesova sága *Lusovci* o portugalských „objaviteľoch“ bývala v lusofónnych krajinách ich potomkov rovnako módna ako Kiplingove či Conradove romány v anglofónnom svete. Stanley a Livingstone, Brazza a Lyautey sú ikonickými postavami galérie koloniálnych velikánov histórie. Odkaz obchodu s východnou Indiou (dnešnou Indonéziou) sa prelína celou holandskou kultúrou od „delftskej“ fajansy, odvodenej od čínskych vzorov, až po ostrú kritiku kolonializmu na Jáve v Multatuliho románoch. Nemci a Taliani majú k svojim krátkotrvajúcim zámorským ríšam menej intímny vzťah (hoci niektorí Taliani si túžobne želajú návrat majestátnej Rímskej ríše), kým Američania a Rusi sa – v rozpore so známymi faktami – často snažia všetkých presvedčiť, že Spojené štáty ani Sovietsky zväz nikdy neboli imperialistické mocnosti. Rakúsko-Uhorsko a Osmanská ríša zmizli z mapy sveta, a tak niektoré imperialistické dimenzie týchto zaniknutých štátov akoby ostali zahalené pod rúškom hmly.

Hoci sa koloniálny svet s každým ďalším desaťročím čoraz viac ponára do hĺbín minulosti, v posledných rokoch sa neodbytné vracia do povedomia bývalých kolonizátorov aj kolonizovaných – a to vďaka novým uhlom pohľadu na kultúrne dejiny, postmodernistickým prístupom, genderovým, kulturologickým či subalterným (historické bádanie zacielené na nižšie vrstvy spoločnosti – *pozn. prekl.*) štúdiám a postkolonializmu. Záplava filmov, od sfilmovanej verzie románu E. M. Forstera *Cesta do Indie* až po snímku R. Wargnieria *Indočína* s C. Deneuveovou, prinieslo problematiku kolonializmu na plátna kín i širšej verejnosti, zatiaľ čo v televíziách sa v hlavných časoch vysielajú seriály o kolonializme ako *Queen Victoria's Empire* (Ríša kráľovnej Viktórie). Veľké jubileá – na deväťdesiate roky 20. storočia pripadli päťsté výročia plavieb Krištofa Kolumba a Vasca da Gamu – poskytli príležitosť na slávnostné reči, polemiky a vedecké prehodnotenie španielskej a portugalskej expanzie, po nich, v roku 2002, zase nasledovali oslavy štvorstého výročia založenia holandskej Zjednotenej východoindickej spoločnosti. Dvestoročnica začiatku britského osídľovania Austrálie v roku 1988, 50. výročie nezávislosti Indonézie v deväťdesiatych rokoch, polstoročie od ukončenia francúzsko-indočínskej vojny pripadajúce na rok 2004 – to všetko bolo výzvou na návrat ku koloniálnemu obdobiu, na spätný pohľad, ktorý občas vyvoláva nostalgické spomienky, inokedy zase vyústi do vzájomného obviňovania sa z niektorých stále ešte oficiálne nepriznaných krívd.

Podoby impérií

Slová „impérium“, „ríša“, „cisárstvo“ vyvolávajú v mysliach ľudí rozličné asociácie. Nieкто si pod nimi predstaví Rímsku ríšu s jej cestami, akvaduktmi, Forom Romanom, Koloseom a legionármi či gladiátormi. V inom evokujú postavy vládcov európskych kontinentálnych ríš: Napoleona, ako si v Paríži vlastnoručne kladie na hlavu cisársku korunu, medailami ovešaného rakúskeho arcivojvodu, či ruskú cárovnú. Sú aj takí, ktorým napadne obraz niektorého exotického potentáta – neslávne známu čínsku cisárovnú-vdovu Cch'-si, dlhoročného japonského cisára Hi-

rohita či smoliarskeho etiópskeho cisára Haileho Selassieho. Mnohým sa okamžite premietnu v mysli symboly európskeho kolonializmu: Krištof Kolumbus a Vasco da Gama, karibskí plantážnici, obchodníci s korením, dobrodruhovia v tropických prílbaách kliesniaci si cestu africkým dažďovým pralesom, prípadne *memsahíb*, manželka vysokého britského koloniálneho úradníka v Indii podávajúca ľahký obed *tiffin*. No ak sa na význam pojmu „impérium“ spýtate človeka s mimoeurópskymi koreňmi, veľmi pravdepodobne sa rozhovorí aj o otroctve, „zmluvnej službe“ [*indentured labor* – zmluvný vzťah, pri ktorom sa určitá osoba zaviazá, že bude určitý čas pracovať len za dopravu, jedlo, oblečenie a pod. – *pozn. red.*], preprave trestancov, dobývaní, vojnách a možno aj o genocíde.

Slovo „impérium“ alebo tiež „ríša“ sa nedefinuje ľahko, no v najširšom zmysle znamená nadvládu istej skupiny z niektorého politického centra nad rozmanitou a odlišnou množinou iných, často vzdialených krajín a etník, najčastejšie získanú vojenskými výbojmi. No akokoľvek je toto slovo nepresné a nevypovedá o konkrétnom politickom režime, zďaleka nie je neutrálne či bezpríznaové. Stúpenci ríš vždy a všade vyzdvihujú ich výhody a dobrodenia, ktoré tieto útvary priniesli kolonizátorom aj kolonizovaným. Oproti tomu antikolonialisti za týmto termínom vidia imperiálnu nadvládu, ponížujúcu vojenskú porážku, neoprávnenú politickú dominanciu, hospodárske vykorisťovanie, upieranie občianskych práv a kultúrne odcudzenie. Postoje dnešných pozorovateľov sú skôr antikolonialistické, no v niektorých častiach spoločnosti možno vycítiť istú nostalgiu za imperiálnym obdobím a sme aj svedkami pokusov o rehabilitáciu skutkov, ktoré sa počas neho odohrali. Aj keď zrejme už len málokto by bol ochotný zvolať trikrát „hurá“ na slávu imperializmu, dnes, o generáciu potom, ako väčšina európskych kolónií získala nezávislosť, medzi historikmi ani vo verejnosti stále neutíchajú diskusie, či by si koloniálna expanzia predsa len nezaslúžila aspoň jedno (alebo možno aj dve) takéto „hurá“. Porovnávacia štúdia impérií naprieč kontinentmi a historickými obdobiami iste pomôže lepšie pochopiť ambície a výsledky kolonializmu a úspechy a zlyhania jednotlivých impérií.¹

Impérium je jednou z hlavných tém ľudských dejín a pri hľadaní jeho koreňov sa treba vrátiť až k najstarším historickým epochám. Egyptské pyramídy sa stavali pre budovateľov impéria, faraónov, ktorí dobyli Núbiu a na výstavbu týchto svojich mauzóleí využívali nútenú prácu. Biblický Nebukadnesar bol vládcom Babylonskej ríše. Gréci zakladali osadnícke kolónie v celej oblasti Stredozemného mora a helenistický Alexander Veľký posunul hranice svojho impéria až k Himalájam a Gange. Rímska ríša sa rozprestierala od hraníc Škótska po Sýriu a od Španielska po severné brehy Čierneho mora. Imperiálna stopa, ktorú svetu vtlačili rímski cisári, bola taká hlboká, že ich spisy študovali aj podstatne neskorší kolonizátori a pokúšali sa ich napodobňovať. Ako pripomínajú mnohí koloniálni teoretici, rímska administratíva sa stala vzorom spravovania vzdialených provincií a iných národov a diaľkové cesty či obchodné siete starého Ríma dlho ostávali vzorom pre rozvoj hospodárstva. Integrálnou súčasťou civilizačnej misie antiky bolo šírenie latinčiny a udeľovanie vysoko ceneného rímskeho občianstva sa stalo ukážkou asimilácie významných obyvateľov „barbarských“ krajín do rímskeho politického systému.²

„Vzostup a pád“ Rímskej ríše, najmä v podaní Edwarda Gibbona z 18. storočia, sa stal jednou z hlavných tém historického výskumu. S pádom Ríma totiž staroveká imperiálna idea nezanikla, ale ešte tisíc rokov pokračovala v Byzancii. No medzičasom, v roku 800 n. l., sa v západnej Európe odel do cisárskeho plášťa Karol Veľký, a hoci si neskôr jeho ríšu medzi sebou rozdelili jeho traja synovia, vágny titul cisára Svätej rímskej ríše, ktorý svojím spôsobom inicioval, prežil až do začiatku 19. storočia. Zrážky civilizácií počas dlhého obdobia stredoveku vyprodukovali ďalšie ríše. Moslimovia expandujúci z Arábie vytvorili impérium v severnej Afrike, ktoré sa po prekročení Gibraltárskeho prielivu uchytilo v južnom Španielsku a jeho postup zastavil až kresťanský bojovník Karol Martel v roku 732 pri Poitiers. Križiaci, ktorí vyrazili na (ako verili) Bohom posvätenú výpravu za účelom oslobodenia ich Svätej zeme od neveriacich, prenikli na Blízky východ a vytvorili bábkové kráľovstvá na Cypre a v Levante [východné Stredomorie – *pozn. red.*]. Expanziami iného typu si Benátčania vybudo-

vali obchodné impérium na brehoch Jadranského mora, zatiaľ čo Severania zo Škandinávie sa preplavili na britské ostrovy, do Normandie, Ruska a na Sicíliu a všade, kde sa vylodili, zanechali po sebe vikinské osady.

Dávne ríše sa nevyskytovali len v Európe. Číňania etnika Chan vytvorili jednu vo východnej Ázii, ktorú po niekoľkých storočiach dočasne dobyli Mongoli a neskôr Mandžovia. Pod čínsky imperiálny vplyv sa napokon dostali obrovské priestory od Tibetu po Vietnam a Mongolsko. Ríša Šrividžaja ovládla väčšinu ostrovnej juhovýchodnej Ázie, zatiaľ čo panovníci Čampy, Paganu a Khméru bojovali o územia na susednej pevnine. Mogulskí panovníci získali kontrolu nad väčšinou indického subkontinentu a japonský cisár – jediný panovník na svete, ktorý dodnes používa cisársky titul – vládol rozsiahlemu Japonskému súostroviu a v určitých obdobiach aj územiám ďaleko za jeho hranicami. Osmani, prišelci z východu, sa stali pánmi ríše rozprestierajúcej sa na troch svetadieloch, v Ázii, Afrike a Európe, ktorá sa zaradila medzi najtrvácnejšie v dejinách novodobého sveta. Aztékovia a Inkovia ovládali v dnešnej Latinskej Amerike územné konglomeráty, ktoré by sa dali nazvať ríšami, podobne sa etablovali viacerí pohlavári v subsaharskej Afrike. Ako vidno, rôzne podoby imperializmu sa objavovali prakticky na celom svete.

Novoveké ríše

V novodobej ére dejín Západu siahajúcej od renesancie do dnešných čias sú ríše v tej či onej forme trvalou súčasťou jeho politickej mapy. Dávne európske skúsenosti, teda nielen tie z Rímskej ríše, sa stali vzorom pre budovateľov impérií pri dobývaní nových území, ich osídľovaní vlastnými kolonistami, usmerňovaní ich obchodu a vytváraní vládnych štruktúr. Kolonizátori sa odvolávali na svoje údajné prirodzené alebo Bohom dané práva na zaberanie území, a to nielen neobývaných, ale aj obývaných národmi, ktoré označovali za biologicky alebo kultúrne podradné. Vztyčovali zástavy, vydávali vyhlásenia a vystavovali na obdiv symboly svojej novozískanej nadvlády nad – podľa ich názoru – primitívnymi spoločnosťami Afriky a Oceánie, či „úpadkovými“ kultúrami Blízkeho a Stredného východu a Ázie. Osobovali si právo šíriť svoju verziu civilizácie – kresťanskú alebo sekulárnu,

monarchistickú alebo republikánsku, merkantilistickú, kapitalistickú či socialistickú. Z cudzích krajín urobili miesta usídľovania svojich deportovaných trestancov, slobodných migrantov či pracovníkov v „zmluvnej službe“ popriváňaných z celého sveta a v neposlednom rade státisícov a miliónov zotročených Afričanov, ktorých počas niekoľkých storočí prepravovali do vzdialených krajín, kde ich využívali ako najlacnejšiu možnú pracovnú silu. Kolonizátori reštrukturalizovali „domorodé“ spoločnosti, zaviedli v nich svoje administratívne systémy a v mnohých prípadoch nahrádzali miestnych vládcov a zákony svojimi ľuďmi a predpismi, prípadne si z tamojších sultánov, radžov a náčelníkov urobili svojich vazalov. Ak na jednej strane bolo častým osudom domorodých populácií nivočenie ich pôdy a spoločenská a ekonomická marginalizácia, na druhej strane im kolonizátori sľubovali kvalitný správny systém, nastolenie zákona a poriadku i modernizáciu krajiny vrátane využitia výdobytkov európskej techniky, medicíny a školstva. Kolonizátori tiež dúfali, že novonadobudnuté štáty sa pre nich stanú bohatým zdrojom potravín, vzácnych kovov a ďalších užitočných surovín. Verili, že potrvá desaťročia, v prípade väčšiny „zaostalých“ populácií dokonca storočia, kým budú môcť odovzdať politickú moc do rúk nebelošského obyvateľstva. Iba výnimočne, ak vôbec, si pripúšťali, že sa ich vláda raz skončí, no v skutočnosti takmer všade k tomu napokon došlo – neraz už o dve či tri generácie a v niektorých prípadoch v chvate, v sprievode vojny, revolúcie a prevratných dekolonizačných zmien.

Expanzia imperiálnych mocností od 16. storočia do polovice 19. storočia je jednou z „veľkých tém“ historickej vedy, a na debaty o impériu sa už spotrebovalo nemálo atramentu a papiera. Je fakt, že už v časoch vrcholiaceho kolonializmu vládlo v tejto otázke veľa sporov. Hoci väčšina Európanov (a iných príslušníkov kolonizátorských krajín) prinajmenšom vlašne podporovala zámorské podujatia svojich štátov, ozývalo sa aj veľa protichodných hlasov. Častým argumentom kritikov bolo, že Európa mrhá „krv a zlato“ na podujatia s pochybným prínosom a že nadmerné sústreďovanie sa na vzdialené krajiny odvádza pozornosť od páľivých problémov doma. Reakciou na niektoré z najhorších excesov imperialismu boli proti-

kolonialistické kampane, najmä protiotrokárske hnutie trvajúce od konca 18. storočia do zrušenia otroctva, a neskoršia (na prelome 19. a 20. storočia) búrka protestov proti desivým spôsobom vykorisťovania domorodých robotníkov (najmä v Konžskom slobodnom štáte). Pravidelne vychádzali najavo odhalenia o koloniálnej realite. V čase konania veľkolepej Medzinárodnej koloniálnej výstavy v Paríži v roku 1931 protivníci imperializmu, okrem iných surrealisti a komunisti, usporiadali antikoloniálnu výstavu [s názvom *Pravda o kolonializme – pozn. prekl.*]. Širokú podporu v Európe si získali národné protikoloniálne hnutia v rôznych krajinách a pod vedením postáv rozličného razenia, od Gándhího po Ho Či Mina. Rozsiahle vlny odporu doma i v zahraničí vyvolávali aj dlhoročné pokusy o udržanie koloniálnej nadvlády, napríklad francúzska vojna v Alžírsku, či neskoršie vojenské akcie, ktoré mnohí označovali za imperialistické, ako bola vojna vedená Spojenými štátmi vo Vietname.

Impérium je vďačnou témou aj pre historikov. Významnou súčasťou historickej vedy sa stali imperiálne a koloniálne štúdie, ktoré v posledných troch desaťročiach zaznamenali istú renesanciu. Vedci načrtli veľa interpretácií tohto fenoménu. Pravdepodobne najviac sporov vyvoláva otázka, ktorú navodila kniha Johna Hobsona z roku 1902 – či bola „hlavným koreňom“ imperiálnej expanzie ekonomika a či je imperializmus produktom moderného priemyselného a finančného kapitalizmu.³ Novšie, pod vplyvom diela Edwarda Saïda *Orientalizmus* (1978), sa začalo venovať viac pozornosti otázke kultúrnych základov imperializmu: do akej miery stálo za expanziou aj presvedčenie o etnocentrickej nadradenosti Európanov a ako imperiálna kultúra zaplavila (alebo nezaplavila) aj samu Európu.⁴ Na všetko, čo významnejšie súvisí s kolonializmom, existuje množstvo historických teórií. Príkladom je protiklad „formálneho“ a „neformálneho“ impéria, čiže oblastí, kde kolonialisti nastolili svoju politickú zvrchovanosť a tých, kde uplatňovali len svoj hegemoniálny vplyv. Niektorí historici rozlišujú medzi „kolonializmom“, ktorý chápu ako zakladanie osadníckych spoločností, a „imperializmom“, čiže politickou, ekonomickou a kultúrnou expanziou do regiónov bez rozsiahlej demografickej prítomnosti Európanov. Občas

sa kladie do protikladu „imperializmus voľného obchodu“, čiže komerčná nadradenosť bez politickej kontroly, a imperializmus nadobúdajúci formu aj formálnej politickej nadvlády. Autonómna expanzia kolónie v rámci jej regiónu sa označuje ako „subimperializmus“, vykorisťovateľským metódam jadra krajiny vo vzťahu k periférnym oblastiam toho istého štátu sa hovorí „vnútorná kolonizácia“. Pod „neokolonializmom“ sa rozumie typ vplyvu, ktorý imperiálne krajiny naďalej uplatňujú vo svojich bývalých dŕžavách aj potom, ako sa tie stali formálne nezávislými.⁵ V tejto knihe sa čitateľ stretne aj s ďalšími variantmi imperiálnej terminológie. Táto spleť termínov a teórií ešte viac podčiarkuje význam fenoménu expanzie (a jej podľa všetkého neodvratného logického dôsledku – kontrakcie) a odzrkadľuje záujem, aký táto oblasť skúmania vyvoláva vo vedeckej obci.

Nový vývoj v historickom výskume vedie bádateľov k tomu, aby formulovali nové otázky o koloniálnej minulosti. K najväčším sféram súčasného záujmu patrí otázka vzťahu medzi genderom a impériom, hoci ešte v predchádzajúcej generácii sa iba málokto zaoberal rodovou stránkou expanzie, čiže rozdielnymi úlohami žien a mužov v impériu a oblasťami ako sexualita či súkromný život.⁶ Ďalším nádejným úsekom koloniálnych štúdií je ekológia – výskum toho, ako kolonialisti menili fyzický ráz krajiny v miestach, kde pustošivý vzťah k prírodnému prostrediu spôsobil vyhynutie niektorých druhov živočíchov (napríklad maurícijského dronta neľietavého) a prejavil sa aj v dovoze a aklimatizácii nových druhov, kľčovaní pôdy, budovaní priehrad a ciest.⁷ Mimoriadne zaujímavou tematikou pre historikov a kurátorov je vnímanie vzdialených krajín a ich ľudí očami európskych umelcov.⁸ Širšiemu pohľadu na koloniálne obdobie pomáha aj výskum kontaktov medzi Východom a Západom, Severom a Juhom, rozličné druhy ich vzájomných interakcií a ich odzrkadlenie vo výtvarnom umení, literatúre, hudbe, filme, móde a gastronómii. Ďalšou rozsiahlou oblasťou súčasného bádania je koloniálne zdravotníctvo a hygiena, otázky chorobnosti a prevencie, zabezpečovania zdravotníckej starostlivosti, ako aj biologických revolúcií, ktoré sa odohrali v mnohých kolonizovaných regiónoch.⁹ Špecifickou oblasťou výskumu je podiel imperiálnych ambícií, skúseností

a kultúry na utváraní národných identít v koloniálnom i postkoloniálnom období.¹⁰ Viaceré veľmi špecifické témy, ako napríklad dlhé tisíce kilometrov nepriestupných živých plotov, ktoré Briti [na obmedzenie nezdaneného obchodu so soľou – *pozn. prekl.*] vysadili v Indii, či vývoj euro-ázijského obchodu s korením si našli miesto aj v európskej populárnej literatúre.¹¹

Očami kolonizovaných

Obete kolonializmu sa čoraz hlasnejšie uchádzajú o slovo a žiadajú nápravu historických krívd či aspoň symbolické ospravedlnenie za nepravosti, ktoré kolonializmus spôsobil ich predkom. Austrálski domorodci si uplatnili nárok na pozemky, ktoré im pririekol Najvyšší súd v Canberre vo veci Mabo proti štátu Queensland z roku 1992. Skupiny Afroameričanov a ďalší potomkovia černošských otrokov si vymáhajú odškodnenie za hrôzy obchodovania s otrokmi a náboženský vodcovia mnohých kedysi kolonizovaných národov žiadajú návrat posvätných artefaktov (a ľudských pozostatkov), ktoré sú momentálne roztrúsené po západných múzeách. Reakcia na tieto požiadavky je viac-menej vlažná a lídri bývalých koloniálnych krajín neprejavujú veľkú ochotu ospravedlňovať sa za spôsobené ujmy či ponúknuť niečo viac ako len symbolické odškodnenie. Veci sa však už čiastočne pohli: Holanďania postavili v Amsterdame pomník na pamäť bývalých otrokov, francúzsky parlament vyhlásil otrokárstvo a obchodovanie s otrokmi za zločin proti ľudskosti, nemecká vláda oficiálne uznala, že vraždenie príslušníkov kmeňa Hererov v dnešnej Namíbii v roku 1904 bolo „genocídou“. Kroky tohto druhu sú príspevkom k vysporiadaniu sa s koloniálnou minulosťou a možno aj k zmiereniu medzi bývalými kolonizátormi a kolonizovanými.

Nadalej trvajú búrlivé diskusie na také témy ako rozsah systematického mučenia zo strany francúzskych vojsk v Alžírsku, miera ukrutnosti Belgičanov v Kongu a vina kolonializmu na dnešnej nespravodlivej a nemorálnej ekonomickej nerovnosti Severu a Juhu. Spory o pozadie rozvinutosti a nerozvinutosti sa odzrkadľujú aj v diskusiách o kladoch a záporoch súčasnej globalizácie. Niektorí komentátori nachádzajú v koloniálnych podmienkach aj korene krvavých postkoloniálnych konfliktov od Severného

Írsko po Palestínu, od Rwandy po indonézske Aceh, od Sudánu po Východný Timor. Na európske krajiny sa zosypalo viacero ťažko riešiteľných a naliehavých problémov, ktoré vyplynuli z imigrácie, napríklad vznik multikultúrnych spoločností a ekonomické i politické rozdiely medzi rôznymi etnickými skupinami na ich území, pričom veľkú časť ekonomicky znevýhodnených obyvateľov tvoria potomkovia prisťahovalcov z bývalých kolónií. V nepokojoch v britských a francúzskych mestách, etnickom napätí v Holandsku či Nemecku a konfliktoch Talianska a Španielska s ich susedmi na opačnom brehu Stredozemného mora rezonujú otázky súvisiace s koloniálnou expanziou i neľahké problémy, ktoré vyprodukovala. Vina za občianske vojny na Balkáne v deväťdesiatych rokoch 20. storočia sa pripisovala tak dedičstvu rakúsko-uhorského imperializmu, ako aj novému srbskému imperializmu. Nacionalisti v Čechensku alebo Náhornom Karabachu vyhadzujú Moskve na oči starý zarytý ruský imperializmus. Kritici irackej vojny z rokov 2003 – 2011 vyslovovali názor, že jediná zostávajúca supervelmoc Spojené štáty si chystá nové imperiálne panstvo. Dedičstvo kolonializmu, občasné obviňovania z „imperializmu“, záujem verejnosti o ríše a učené debaty o námorskej expanzii sú jednoznačne záležitosťami aktuálnej súčasnosti a nie iba minulosti.

V tejto súvislosti sa vynára viacero otázok, ktoré zaujímajú vedcov, ako aj laickú verejnosť. Je koloniálna vláda vinníkom hospodárskej zaostalosti, ktorá tak veľmi ťaží väčšinu krajín subsaharskej Afriky, alebo – naopak – má zásluhu na tom, že prinajmenšom v niektorých častiach Ázie položila základy mimoriadneho ekonomického vzostupu, ktorý napriek niekoľkým prudkým poklesom na tomto kontinente trvá od osemdesiatych rokov 20. storočia dodnes? Zapríčinila cudzia nadvláda tým, že v hraniciach jednotlivých politických celkov zoskupila viacero kultúrno-etnických skupín a na dlhý čas obmedzila ich právo na sebaurčenie a reprezentatívnu vládu, vznik politických diktatúr a korupcie, alebo tým zasiala v tých krajinách semeno pluralizmu, demokracie a parlamentarizmu? Mala európska kultúrna expanzia „fatálny vplyv“ na miestne spoločnosti a ich kultúru i tradície, alebo im otvorila potenciálnu cestu od rodového, hierarchického a hlboko

nerovnosťarskeho „feudalizmu“ k emancipácii? Bola motívom expanzie Západu hlavne chamtivosť ospravedlňovaná rasizmom, alebo za ňou stáli aj vyššie ideály a menej zhubné zámery? Boli imperialisti hrdinovia, zloduchovia alebo niečo medzi tým? Boli kolonizovaní len obeťami a občas kolaborantmi, alebo vyťažili z koloniálneho projektu aj nejaké výhody?

Je zrejme, že koloniálne dejiny – to nie sú len mapy objavných ciest, chronológia dobývania území, panteóny odvážnych prieskumníkov, osadníkov a úradníkov či komerčné súvahy. Dotýkajú sa aj základných princípov západnej kultúry: otázok spravovania verejných záležitostí a spôsobov využitia politických práv a právomocí (či sa poskytovali alebo neposkytovali aj celým populáciám); pojmov rasy, etnicity, kultúry a ideológie; typov hospodárskych vzťahov a rozvojových modelov; morálnych kódexov a noriem osobného správania; postavenia náboženstva, vzdelávania, vedy a techniky v modernom svete. Štúdium kolonializmu je výskumom účinkov konania Európanov (a iných kolonizátorov) na vzdialené krajiny a národy, ale aj spätne, vplyv Ameriky, Ázie, Afriky a južného Tichomoria na Európu. Patrí do neho tiež výskum ideí a ideológií, ktoré motivovali Európanov, aby opustili rodné krajie a išli ovládnuť veľkú časť ostatného sveta.

Ríše a svet

Od 15. storočia novoveký imperializmus obsiahol celú zemeguľu a viac ako iné faktory prispel k rozvoju dnešnej globalizácie. Stačí si pripomenúť, že v polovici 18. storočia boli ostrovy Karibiku, Severná i Južná Amerika takmer úplne pod kontrolou európskych mocností, ktoré v tom čase už ovládali aj početné obchodné základne na pobrežiach Afriky, indického subkontinentu a vo východnej Ázii. Je síce pravda, že do konca dvadsiatych rokov 19. storočia takmer všetky krajiny amerického kontinentu vyhlásili nezávislosť, no už krátko potom začali imperialisti obsadzovať územia svojich afrických a ázijských pobrežných staníc a našli si aj ďalšie priestory na expanziu od Austrálie až po severnú Afriku. V prvej polovici 20. storočia bol britský panovník vládcom pätiny až štvrtiny ľudstva aj zemegule. Francúzom patrila ríša s rozlohou 11 miliónov štvorcových ki-

lometrov a stovkou miliónov občanov a poddaných. Belgické Kongo bolo 73-krát väčšie ako samotné Belgicko. Na vrchole „nového“ imperializmu v polovici tridsiatych rokov 20. storočia bola pod vládou Európanov celá južná a juhovýchodná Ázia s výnimkou ťažko prístupných himalájskych regiónov (Bhután) a Thajska, ktoré Briti a Francúzi ponechali nezávislé ako nárazníkový štát medzi svojimi kolóniami. Európskej okupácii sa vyhla aj prevažná väčšina Číny a Japonsko. Od ópiových vojen z polovice 19. storočia si však západné mocnosti od Číny vynucovali obchodné koncesie i politické výsady a jej cisárske a neskôr republikánske vlády si iba s vypätím síl dokázali udržať zvrchovanú kontrolu nad najpočetnejším ľudským konglomerátom sveta. Japonsko zase Západ dotlačil k spolupráci metódami „diplomacie delových člnov“. No toto cisárstvo sa tak dobre naučilo využívať európske spôsoby riadenia štátu i ekonomiky, že bolo schopné napodobniť európsky imperializmus dobytím Kórey, Taiwanu a viacerých mikronézskych ostrovov, a v tridsiatych rokoch 20. storočia si už tokijskí lídri pripravovali plány na ďalšiu expanziu. Noví komunistickí vládcovia Sovietskeho zväzu po roku 1917 zásadne pretvorili niekdajšiu cársku ríšu siahajúcu od Baltského mora po strednú Áziu a Tichý oceán podľa nových marxistických zásad. Spojené štáty po splnení svojho „zjavného predurčenia“ [*manifest destiny* – koncept, podľa ktorého sú Američania „vyvolení“ a majú právo zabrať celý severoamerický kontinent – *pozn. prekl.*], v rámci ktorého expandovali od Atlantiku po Pacifik, vytlačili Španielov z Filipín a nahradili ich tam ako noví koloniálni vládcovia. Na juh odtiaľ sa všetky tichooceánske ostrovy, od pomerne rozsiahlej Papuy Novej Guiney a Novej Kaledónie až po myriady drobných koralových atolov, ocitli pod vládou niektorej koloniálnej mocnosti. K tým sa časom pridala aj Austrália a Nový Zéland, hrdé na svoje rozvíjajúce sa „postkoloniálne“ ústavné zväzky s Veľkou Britániou, a zmocnili sa niekoľkých území v Melanézii a Polynézii. Rovnakú podobu mal tento príbeh aj v Afrike. Od polovice tridsiatych rokov 20. storočia, keď Mussolini dobyl Etiópiu, bol už celý kontinent v rukách koloniálnych mocností – až na Libériu, kde však mali silný vplyv Američania, ktorí ju založili ako miesto usídľovania ich oslobodených ot-

rokov. Na Blízkom a Strednom východe si po roku 1918 víťazné mocnosti prvej svetovej vojny rozparcelovali časti Osmanskej ríše. Hoci tieto územia boli formálne pod mandátom Spoločnosti národov, štáty poverené ich mandátnou správou s nimi zaobchádzali ako s kolóniami. Kolonizátorom nedali spať ani neobývané časti sveta, od malých skalnatých ostrovčekov v severnom Atlantiku až po obrovské priestory Antarktídy.

Nemenej pozoruhodné ako územný rozsah koloniálnych ríš boli aj výdobytky impérií v technickom smere. Najnázornejším príkladom toho je doprava. Francúzi v nádeji na vzostup svojho medzinárodného obchodu vybudovali Suezský prielav, no najviac úžitku z tejto námornej cesty do Indie a ďalej na východ mali napokon Briti. Veľké infraštruktúrne projekty vznikali aj v iných častiach koloniálneho sveta. Britské državy v Severnej Amerike a Austrálii preĎali transkontinentálne ťeleznice Canadian-Pacific a Indian-Pacific, v Indii vyrástol rozsiahly cestný systém, paralelné francúzske a belgické ťelezničné trate spojili africké vnútrozemie s atlantickým pobrežím Konga. Lodiarske spoločnosti ako Messageries Maritimes a P&O spájali koloniálne prístavy a prepojením telegrafných káblov vznikla obrovská medzinárodná komunikačná sieť. Po týchto dopravných tepnách prúdil do kolónií európsky priemyselný tovar, kapitál a migranti. Kolónie zase posielali do Európy potraviny a spotrebné výrobky – Francúzsko dokonca dovážalo víno z Alžírsku. Nové požiadavky priemyslu zvyšovali dopyt po surovinových zdrojoch. Fosfáty z Maroka, Vianočného ostrova a Nauru sa využívali na výrobu hnojív, nikel z Kanady a Novej Kaledónie predstavoval významnú legováciu prísady do ocelí. Prírodný kaučuk sa stal základom výroby pneumatík a izolačných materiálov, preto Briti v Malajzii, Holanďania v Holandskej východnej Indii a Francúzi v Indočíne vysádzali rozsiahle kaučukové plantáže, zatiaľ čo Belgičania zberali túto surovinu v konžských pralesoch. Kokosový olej z tropických ostrovov sa stal kľúčovou ingredienciou priemyselne vyrábaného mydla. Hlavnými prekladiskami „koloniálneho tovaru“ boli rušné prístavy Rotterdam, Marseille a Liverpool, akési zemepisné rozhrania medzi Európou a širším svetom, v ktorých na obchode s kolóniami vyrástlo bohatstvo a prosperita nejedného lodiara, obchodníka či finančníka.

Muži, ženy a idey

Podobne ako tovar sa po ríšach presúvali aj muži a ženy. V prvej polovici 20. storočia sa britské domínia Kanada, Austrália, Nový Zéland a Južná Afrika prejavili ako také úspešné spoločenstvá bielych osadníkov, že v rámci britskej koruny získali samosprávu. Väčšie komunity britských kolonistov žili aj v Rodézii, na kenskej vysočine a v ázijských obchodných prístavoch. Francúzi budovali osadnícku spoločnosť v Alžírsku, kde však prisťahovalcov z Francúzska dlho početne prevažovali Taliani, Španieli a Maľtania, a v menšom rozsahu na Novej Kaledónii, ktorá sa považovala za Francúzsko Juhu. Nemecké koloniálne úrady dúfali (ako sa ukázalo, márne), že ich africké kolónie pritiahnu väčšiu časť z miliónov Nemcov, ktorí sa mienili vysťahovať do zámoria. Taliani si zase mysleli, že z koloniálnej Líbye sa stane ich „štvrté pobrežie“, kde sa usadia tisíce chudobných roľníkov z južného Talianska.¹² Batavia (dnešná Jakarta), hlavné mesto Holandskej východnej Indie, sa až do druhej svetovej vojny pýšila prosperujúcou európskou populáciou. V štyridsiatych rokoch 20. storočia sa popri nej presťahovalo z novozaloženej Indonézie do Holandska aj množstvo rasovo zmiešaných Euroázijcov. Keď v roku 1962 získalo nezávislosť Alžírsko, milión francúzskych občanov sa „repatriovalo“ do Francúzska a keď sa Portugalsko v roku 1975 stiahlo z Angoly a Mozambiku, odišlo do Portugalska asi pol milióna kolonistov a ich potomkov. Okrem „trvalých“ usadlíkov žilo v kolóniách aj množstvo pracovníkov súkromných firiem s krátkodobými kontraktmi, vládnych úradníkov a vojakov, ako aj mnohí protestantskí a katolícki misionári, jedna z kľúčových opôr kolonializmu. Európania boli hrdí na to, že mestá ako Hanoj, Léopoldville (Kinshasa), Naí Dillí a Addis Abebu prebudovali na metropoly v európskom štýle s vládnyimi budovami, katedrálami a obchodnými domami ako architektonickými symbolmi európskeho kolonializmu z jeho najtriumfálnejších čias.

Po koloniálnych sieťach sa šírili aj myšlienky. Európania dúfali, že okrem iných pilierov „civilizácie“ prinesú do kolónií aj svoje ponímanie „obchodu a kresťanstva“. V ríšach však nachádzali ohlas aj idey „slobody, rovnosti a bratstva“, „národa“ v zmysle nezávislého štátu, zastupiteľskej demokracie a výzvy na triedny boj. Všetko to boli koncepcie európskeho pôvodu,